

JAUME CAMATS CAMPABADAL

***EL BISBAT D'URGELL A LA SEGONA MEITAT
DEL SEGLE XI: JURISPRUDÈNCIA,
CONVINENÇA, SIMONIA****

RESUM

Jurisprudència, convinença i simonia són conceptes inconnexos, però a la vegada claus per explicar dues realitats coincidents a l'Església d'Urgell de la segona meitat del segle XI.

Al procés gradual de feudalització de la societat i de la pròpia institució, del qual la proliferació de la convinença, el document feudal per excel·lència, en dona testimoni, s'hi afegeix la voluntat del pontificat romà d'imposar els nous dictats a l'Església catalana, arran de la celebració del Concili de Girona del 1068, on bàsicament es prengueren disposicions contra la simonia per tot el que comportava aquesta pràctica per als interessos de l'Església.

Ambdós processos paral·lels suposaren per a aquesta institució un enfortiment de la seva posició al territori urgellenc, on aspectes fonamentals com el control de la justícia per part dels eclesiàstics esdevingueren decisius.

***The Diocese of Urgell in the second half of the 11th century:
jurisprudence, convenientiae, simony***

ABSTRACT

Jurisprudence, agreement and simony are unrelated concepts, yet are key to explaining two coincident realities in the Church of Urgell in the second half of the 11th century.

* Sigles utilitzades: ASVC = Arxiu de Sant Vicenç de Cardona; ADG = Arxiu Diocesà de Girona; ACS = Arxiu Capitular de Solsona; ACU = Arxiu Capitular d'Urgell; LDEU = Liber Dotaliorum Ecclesiae Urgellensis; LBT = Liber Bullarum de Tavèrnoles.

Data de recepció: 4 d'abril de 2014 / Data d'acceptació: 10 de març de 2015

Acta historica et archaeologica mediaevalia, 32 (2014-2015), pàgs. 249-262, ISSN: 0212-2960

DOI: 10.1344/AHM2014-2015.32.4

On the one hand, the gradual feudalization of society and of the institution itself, evidenced by the proliferation of the land tenure, that quintessential feudal document, added to which the will of the Roman papacy to impose new dictates within the Catalan church, following the celebration of the 1068 Council of Girona, where provisions were established against simony and all that this practice entailed in the interests of the church.

Both parallel processes served to reinforce the position of the institution in the Urgell area, where key aspects such as control of justice by the church would become decisive.

INTRODUCCIÓ

Fins a dates relativament recents, afrontar l'estudi de qüestions tan summament específiques com les relacionades amb els diferents aspectes que intervenen en el procés de feudalització de la societat urgellenca del segle XI i que, per tant, són una part inherent de la seva Església, resultava d'una gran complexitat; entre d'altres coses per la dificultat d'accedir a les fonts documentals i també per la seva poca difusió.

Si més no, cal dir que, actualment, l'edició de la profusa base documental existent —en què la revista *Urgellia*, entre altres publicacions, esdevé fonamental— posa a l'abast de l'investigador una informació valuosa i abundant que, convenientment analitzada i interpretada, ha de permetre efectuar un estudi exhaustiu respecte a la participació i la implicació de l'Església en tot aquest procés de transformació feudal, qüestió, d'altra banda, poc estudiada.

El propòsit d'aquest treball és apropar al lector el tractament d'aquestes tres qüestions inherents a tot aquest procés de feudalització.

En primer lloc, i amb un clar objectiu de contextualització, s'hi inclou, a manera de capítol introductori, un breu recordatori tant de les principals accions pastorals com de les polítiques dels mitrats urgellencs al llarg d'aquest espai de temps, per passar, a continuació, a fer un exercici de dissecció d'una sèrie d'aspectes que afloren com a conseqüència de la informació aportada per la documentació existent i que conformen els diferents capítols d'aquest estudi.

Tota aquesta tasca d'anàlisi i d'interpretació de les fonts ens ha de fer possible constatar el reforçament i la consolidació dels drets de l'Església en aquest àmbit territorial, la implicació de la pròpia institució en la progressiva transformació feudal i verificar, arran dels successius concilis de Girona dels anys 1068 i 1077-1078, la cada vegada més estreta relació de l'Església d'Urgell amb l'Església de Roma i la seva reforma, amb totes les conseqüències que això suposava per a una diòcesi que a principi del segle XII exercia la seva jurisdicció als comtats d'Urgell, Pallars, Cerdanya, i als territoris de Berga i Andorra, a més a més de tenir drets i propietats en terres del Conflent, el Vallespir, Besalú, Ripoll, el Rosselló...

L'ACTIVITAT DELS BISBES D'URGELL EN LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XI

L'onzena centúria s'enceta amb els darrers anys de pontificat del bisbe Sal·la (981-1010), documentat en l'exercici del seu càrrec al capdavant de la diòcesi d'Urgell des de l'any 981.¹

Sal·la era fill d'Isarn i Ranlo, vescomtes de Conflent,² i sens dubte una de les figures més importants de l'Església catalana del seu temps. Va tenir una estreta relació amb els comtes de Barcelona i Urgell, circumstància que afavorí, entre altres coses, l'ampliació del patrimoni de l'Església d'Urgell i el naixement i la consolidació de la senyoria episcopal d'Andorra.³

Del seu nebot Ermengol (1010-1035), cal dir que, en la seva activitat pastoral, fou el bisbe que va reformar la canònica i va iniciar la nova catedral de la Seu d'Urgell. Fou un destacat impulsor de l'expansió benedictina i un gran defensor dels drets de la canònica i del bisbat. Fou un gran promotor de les obres públiques, especialment de les referents a les vies de comunicació entre l'Alt Urgell i la Cerdanya —de fet, va morir l'any 1035, a causa d'una caiguda inspeccionant les obres del pont de Bar— i també tingué una activitat política i militar intensa, culminada amb la conquesta de Guissona, en mans sarraïnes fins aquell moment.⁴

La vacant produïda per la mort d'Ermengol va ser coberta per Eribau (1036-1040), del qual sabem que ja l'any 1036 era bisbe electe, a partir d'un document del 8 de maig de 1036 en què ja signa com a titular d'Urgell.⁵ Era fill de Ramon i Engúncia, vescomtes d'Osona-Cardona,⁶ i exercí també com a vescomte d'Osona en funcions durant la minoria del seu germà Folc.⁷

Consagrà nombroses esglésies, entre les quals cal destacar la de Sant Vicenç de Cardona⁸ i la de Sant Serni de Tavèrnoles⁹ l'any 1040. Però, sens dubte, la més im-

1. ACU, núm. 109, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 217, doc. 724; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), III (1980), doc. 188, pàg. 24.

2. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», a *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1978, pàg. 179.

3. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), XIV (1998-2001), pàg. 39-40.

4. Prim BERTRAN, «Ermengol d'Urgell: l'obra d'un bisbe del segle XI», a *La transformació de la frontera al segle XI*, Lleida, Universitat de Lleida, 2000, pàg. 89-132.

5. ACÚ, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 281-v, doc. 44; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), V (1982), doc. 491, pàg. 29-30.

6. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 157.

7. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 157.

8. Pergamí original, ASVC, còpia del segle XII interpolada; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), I (1978), doc. 52, pàg. 128-131.

9. Còpia del segle XII perduda, LBT, f. 17 i seg., còpia del notari de la Seu d'Urgell Pere Dalmau, 1708; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *op.*

portant per a les nostres contrades va ser la de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, el 23 d'octubre del mateix any. Entre els presents hi havia l'arquebisbe de Narbona, Guifré; Constança, vídua del comte Ermengol II, «el Pelegrí», i el seu fill, el comte Ermengol III, «el de Barbastre».¹⁰ En el document consta també la presència d'Arnulf, amb el títol de bisbe de Roda, en lloc de l'acostumat de bisbe de Ribagorça. D'aquesta manera, el trobem en la dotalia de l'església del monestir de Tavèrnoles, on se'l presenta com a «Arnulphus Ripacurtiensis episcopus...».¹¹

En l'acostament del bisbe de Roda a l'Església d'Urgell, hi va tenir molt a veure la mort, cinc anys abans, del rei Sanç III, «el Gran», de Navarra. Aquest esdeveniment va suposar un canvi radical respecte a la situació de la seu de Ribagorça. Ramir I, fill del difunt i nou regent de Sobrarb i Ribagorça, l'any 1040 atorgava, a petició del bisbe Eribau, un document en què es feia constar que els territoris de Ribagorça i Gistau i el lloc de Roda havien estat sostrets del domini de l'Església d'Urgell d'una manera injusta pel seu pare: «quod iniuste abstulerat pater eius Sancius rex...»¹², a més a més de disposar-ne el retorn a la diòcesi urgellenca. La restauració, la dugué a terme Ramir I, prenent com a referència la suposada donació de l'emperador Lluís «el Pietós» a l'Església d'Urgell, registrada en la dotalia de l'església de Santa Maria de la Seu, de l'any 839,¹³ data avui en dia considerada falsa, producte d'una manipulació historiogràfica posterior.¹⁴

cit., doc. 48, pàg. 116-120. Aquesta dotalia del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles s'atribueix a l'any 1040, però es tracta d'una falsificació posterior que Ordeig situa a la segona meitat del segle XII. Vegeu Ramon ORDEIG, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya*, vol. II, Vic, Estudis Històrics, 1996, doc. 163.

10. Original perdut. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 17, doc. 24; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *op. cit.*, doc. 51, pàg. 126-128.

11. Còpia del segle XII perduda, LBT, f. 17 i seg., còpia del notari de la Seu d'Urgell Pere Dalmau, 1708; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *op. cit.*, doc. 48, pàg. 116-120.

12. ACU, núm. 331, còpia del segle XIII, i núm. 332, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 183r-v, doc. 574; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 525, pàg. 62-63.

13. ACU, còpia del segle IX, núm. 2; còpia de finals del segle XII ex.; còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 12, doc. 17; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *op. cit.*, doc. 2, pàg. 50-53.

14. En aquest sentit, cal destacar els estudis de diversos autors respecte a la falsedat de la data d'aquest document. Benet situa la data del text entre els anys 1018 i 1024; vegeu Albert BENET CLARÀ, «L'acta de consagració de l'església de la Seu d'Urgell. Un document fals», *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. 2, any 4, núm. 13 (1983), pàg. 137-142. Riu la ubica a finals del segle X o a l'inici de l'XI; vegeu Manuel RIU, «La consagració del 819: problemes sobre la seva autenticitat», a *Catalunya romànica*, vol. 6, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 315-317. Garsaball la data entre els anys 940 i 975; vegeu Jordi GARSABALL RIVASÉS, «Sobre la pretesa data de dotació de la Seu d'Urgell. Apunts per a una nova datació», a *I Congrés d'Història de l'Església Catalana*, Solsona, 1993. Ordeig, entre els anys 952 i 1024, tenint com a objecte aquesta falsificació, segons aquest autor, legitimar la reivindicació per part del bisbat d'Urgell dels territoris de Ribagorça i Gistau, assignats a la diòcesi de Roda i retornats al bisbat d'Urgell l'any 1024; vegeu Ramon ORDEIG, *Les dotalies*, *op. cit.*, doc. 1, pàg. 1-14. Baraut la situa als voltants de l'any 860; vegeu Cebrià BARAUT, «La data de l'acta de consagració de l'Església de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), VII (1984-1985), pàg. 515-529. També consideren com a falsa la data d'aquest document autors com Pladevall i Blasi; vegeu Antoni PLADEVALL, *La documentació i l'art medieval*, Bar-

Entre les persones de confiança del bisbe Eribau, cal destacar la figura d'un dels grans magnats del moment: Arnau Mir de Tost. Bona prova de la seva afinitat va ser l'elecció d'aquest últim com a marmessor del seu testament, datat el dia 22 d'octubre de l'any 1040.¹⁵ Eribau morí al monestir de Pomposa, a Itàlia, durant el seu pelegrinatge a Terra Santa, l'any 1040. El seu buit al capdavant de la diòcesi fou cobert per Guillem Guifré (1041-1075), fill del comte Guifré II de Cerdanya i de Guisla,¹⁶ que va ser proclamat bisbe després que el seu germà Guifré, arquebisbe de Narbona, pagués a la comtessa d'Urgell, Constança, la molt exagerada i, per tant, molt dubtosa quantitat de cent mil sous.¹⁷

En tot cas, val a dir que, al marge de la xifra real, la quantitat pagada va haver de ser molt alta per a convèncer la titular urgellenca, provisorament del càrrec, si tenim en compte les bones relacions de la casa vescomtal de Cardona amb el casal d'Urgell.

De l'actuació pastoral de Guillem Guifré, cal destacar la consagració d'un bon grapat d'esglésies als comtats de Cerdanya (Sant Serni de Targasona), Pallars (Santa Maria de Senterada...), Urgell (Sant Pere d'Alòs...) i, per damunt de tot, la de Santa Maria de Solsona l'any 1070.¹⁸

Paradoxalment, aquest bisbe va acudir al Concili de Girona de l'any 1068¹⁹ malgrat que un dels objectius d'aquesta reunió era introduir en les terres catalanes els principals trets de l'anomenada reforma gregoriana, de la qual el seu germà, l'arquebisbe de Narbona, era un ferm opositor.

Guillem va morir assassinat a mans d'uns «homes profans» el gener de l'any 1075,²⁰ potser en venjança per la seva participació, com a instigador, en la mort del vescomte Folc de Cardona, acusació que ell va negar però que el va perseguir fins a l'últim moment.

El nou bisbe Bernat Guillem (1075-1092) era fill del vescomte d'Urgell Guillem Miró i d'Ermengarda, germana del comte Guillem II del Pallars Jussà i, per tant, filla dels comtes Sunyer I i Ermengarda.²¹ Aquesta circumstància és important, ja que és el primer bisbe documentat que trenca el domini de les famílies vescomtals d'Osona-Cardona i de Conflent, les grans proveïdores de titulars a la diòcesi urgellenca des de

celona, 1998, pàg. 23-33; Joan BLASI, «L'acta de la Seu d'Urgell», a *Els oblidats comtes de Cerdanya (798-1117)*, Sant Vicenç de Castellet, El Farell edicions, 1999, col. «Nostra Història», núm. 1, pàg. 59.

15. ADG, Fornells, pergamí original, núm. 40. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, 1, f. 20r-v, doc. 27; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 527, pàg. 63-66.

16. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 54.

17. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *op. cit.*, pàg. 42.

18. Original perdut. Còpia parcial del segle XVIII, Pasqual, *Monumenta*, VIII, pàg. 356; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *op. cit.*, doc. 69, pàg. 148.

19. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *op. cit.*, citació 42, pàg. 43.

20. Pierre BONNASSIE, «Una societat en crisi (1020-1060)», a *Catalunya mil anys enrera*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1979, pàg. 19.

21. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 168.

mitjan segle x. Aquest prelat donà, doncs, pas als bisbes d'ascendència pallaresa, que tindrien en el llarg pontificat del bisbe Ot (1095-1122) el seu darrer representant.

Ordenat Bernat Guillem com a bisbe a Roma pel papa Gregori VII (1073-1085), fet que el convertia en bisbe de la reforma, envià com a delegat al Concili de Girona de l'any 1078 el ja esmentat Folc de Cardona. Del seu pontificat és molt remarcable l'empenta que donà a la promoció de la regla agustiniana en el territori de la diòcesi i també en la fundació de noves canòniques com Montmagastre, Tremp o Organyà.²²

El bisbe, tampoc no va dubtar a donar suport a les campanyes militars del comte Ermengol IV, «el de Gerb», contra l'islam en terres de la Ribagorça, com ara en el cas del castell de Calassanç.²³ Tot això li va permetre obtenir a canvi noves incorporacions territorials a la conca de Barberà, com ara els castells de Barberà i de Forès.²⁴

Després de la seva mort, l'any 1092, i per circumstàncies no aclarides, hi hagué una doble elecció. D'una banda, Guillem Arnau de Montferrer, fill d'un dels grans magnats de la regió, Arnau Dacó, casat amb Ermengarda, filla dels vescomtes de Pallars.²⁵ I, d'una altra banda, Folc de Cardona, antic delegat del bisbe Bernat Guillem al Concili de Girona de l'any 1078 i fill dels vescomtes Folc i Guisla i, per tant, nebot del bisbe Eribau.²⁶

L'elecció de Guillem Arnau va tenir lloc després d'haver fet l'any 1085 una important donació en patrimoni a la canònica.²⁷ Al seu decés, l'any 1095, Folc renuncià a les seves pretensions i ja l'any següent en tenim constància documental com a bisbe de Barcelona.²⁸

La seva renúncia va facilitar l'elecció d'un nou bisbe en la persona d'Ot (1095-1122), fill del comtes Artau i Llúcia del Pallars Sobirà,²⁹ i, cal no oblidar-ho, patró actual de la Seu d'Urgell.

El mateix any 1095, Ot acudí al Concili de Clarmont, on es promulgà la primera croada i el papa Urbà II (1088-1099) el ratificà com a bisbe a la ciutat de Roma. Tot i això, no va poder evitar que el nou papa Pasqual II (1099-1118) tingués en consideració les reclamacions del bisbe de Roda sobre diversos territoris en disputa al Pallars i la Ribagorça. El conflicte no es va resoldre d'una manera definitiva fins a l'any 1140, amb la pèrdua de tota influència de la diòcesi d'Urgell respecte a la de Roda. De manera que Guillem, arquebisbe d'Arle, aconsellat pels comtes de Pa-

22. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *op. cit.*, pàg. 44.

23. Ignasi PUIG, «L'ascendència pallaresa dels bisbes d'Urgell Bernat Guillem (1076-1092) i Guillem Arnau de Montferrer (1092-1095)», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), III (1980), pàg. 186.

24. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *op. cit.*, pàg. 44.

25. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 212.

26. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 158.

27. ACU, núm. 648; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), VII (1984-1985), doc. 1011, pàg. 131-132.

28. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *op. cit.*, pàg. 46.

29. Armand de FLUVIÀ, «Els comtes del comtat d'Urgell», *op. cit.*, pàg. 92.

llars Arnau i Artall, per Ramon Pere d'Erill, per l'abat de Sant Serni de Tavèrnoles i per Berenguer, de l'església de Lavaix, amb el vistiplau del bisbes d'Urgell i Roda, Pere Berenguer (1123-1141) i Gausfred, fixava els límits de les dues diòcesis. Per aquesta disposició, les esglésies de les valls de Boí i Senet, l'església de Sant Martí d'Areny i les altres dels comtats de Pallars i d'Urgell més enllà del riu Nogueroles quedaven sota jurisdicció de la diòcesi d'Urgell. S'hi afegia, a més a més, la de Sant Esteve de la Sarga.³⁰

Consagrà el bisbe Ot, entre altres esglésies, la de Santa Maria de Guissona, l'any 1098. A l'acte, hi eren presents el nou bisbe de Barcelona, Folc de Cardona, i el de Roda, Ponç, i els comtes Ermengol V d'Urgell, «el de Mollerussa», i Artau II del Pallars, així com altres canonges i magnats.³¹

Dins l'àmbit polític, cal senyalar el suport d'aquest bisbe al comte Ermengol V en la campanya militar que va concloure amb la primera conquesta de la ciutat de Balaguer, l'any 1102. Aquella col·laboració va suposar per a la canònica una important donació del titular del casal comtal d'Urgell.³² Va signar també amb el comte Pere Ramon I del Pallars Jussà un conveni pel qual aquest últim es comprometia a posar a disposició del bisbe un contingent militar en cas d'atac per part dels sarraïns d'Espanya, en el lloc i la durada que el bisbe disposés.³³

L'AVENÇ DE LA PARROQUIALITZACIÓ SUPOSÀ PER A L'ESGLÉSIA D'URGELL EL REFORÇAMENT DE LA SEVA POSICIÓ EN EL TERRITORI

Les parròquies (del grec *paroikia* 'veïnat o agrupació de vivendes') es crearen fonamentalment per algun tipus de necessitat puntual o, la majoria de les vegades, per voluntat d'un senyor laic o eclesiàstic. Al capdavant s'hi situava la figura del *parrochus* i depenien directament del bisbe, d'un monestir o canònica o fins i tot d'un senyor laic.³⁴

La intensa activitat constructora al llarg del segle XI es manifestà, segons s'enregistra en la documentació, en el gran nombre de consagracions i la important quantitat de llegats que trobem als testaments, referits tant a l'edificació com a la realització de treballs i obres. Les fonts documentals també posen en relleu el gran nombre

30. ACU, pergamí original, núm. 928; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), IX (1988-1989), doc. 1469, p. 273-274.

31. Original perdut. ACU, còpia contp., consagració d'esglésies, núm. 32; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *op. cit.*, doc. 75, pàg. 162-165.

32. ACU, núm. 784, còpia del segle XII, núm. 785; còpia del segle XII, núm. 786; còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 24v-25r, doc. 32; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 1200, pàg. 30-32.

33. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 185v, doc. 581; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 1349, pàg. 174-175.

34. Antoni PLADEVALL, «Les institucions i organitzacions de l'Església catalana», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 67, núm. 1 (1994), pàg. 191.

de donacions d'esglésies privades³⁵ a l'Església d'Urgell, especialment a partir de la segona meitat de segle XI.

Els intents d'aplicació de les disposicions de la reforma romana, en particular després del bisbat de Guillem Guifré, tenien com un dels seus objectius situar al capdavant d'aquestes parròquies un clergat secular i cèlibe, evitant d'aquesta manera la dispersió del patrimoni de l'Església i especialment de la canònica, ja que era del tot impossible que els fills biològics de pares clergues heretessin.³⁶ Aquest clergat, a més a més d'enfortir la seva posició, va ser l'encarregat de fer proselitisme i d'imposar un model social inspirat en el matrimoni monògam, exogen i sense possibilitat de ser dissolt³⁷.

LA CONSOLIDACIÓ DELS ECLESIASTICS COM A ÚNICS INTERCESSORS ENTRE L'HOME I DÉU

L'enfortiment i la reorganització de l'Església, com no podia ser d'una altra manera, consolidaren la posició dels eclesiàstics com a únics intercessors entre l'home i Déu. La institució disposava, a més a més, d'una important sèrie de recursos dissuasoris, entre els quals es trobava la pena d'excomunicació, que exclouïa de l'Església per tota l'eternitat la persona que la rebia, amb tot el que suposava per a l'altra vida i per a la terrenal, ja que era també l'equivalent a l'exclusió social.³⁸

Aquesta arma, exclusivament en mans de l'Església, es mostrà moltes vegades eficaç per evitar tant les vendes d'oficis per part de laics com per aturar la seva intervenció en el nomenament de clergues. aquest recurs es traduí, segons es reflecteix en les fonts, en una gran quantitat de devolucions d'esglésies i de patrimoni a l'Església d'Urgell per part de magnats i senyors.

Així doncs, veiem, per exemple, com l'any 1079 el comte Sunyer Artau I de Pallars, després d'haver estat sotmès a la pena d'excomunicació, «miserunt eum subanathematis vinculo», accedeix, a instàncies del bisbe Bernat, a confirmar a l'Església de la Seu el domini de la vila de Sort, tot reconeixent que l'havia usurpada injustament.³⁹

En terres del comtat d'Urgell, els exemples són també abundants. Un dels casos fa referència a Pere, fill d'Arnau, senyor de Ponts, que l'any 1098 reconeix tenir in-

35. En aquest sentit, és paradigmàtic el document datat l'any 1046, referent a les parròquies, castells, alous... que posseïa Arnau Mir de Tost en feu de l'Església d'Urgell i per donació de bisbes successius i que podien llegar ell, la seva esposa o els seus descendents lliurement a qui els plagués. ACU, núm. 376; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 596, pàg. 125-126.

36. Flocel SABATÉ, «El papel de la Iglesia», a *La feudalización de la sociedad catalana*, Granada, Universidad de Granada, 2007, pàg. 211-212.

37. Flocel SABATÉ, «Evolució i expressió de la sexualitat medieval», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 23 (1993), pàg. 164-166.

38. Flocel SABATÉ, «El papel de la Iglesia», *op. cit.*, p. 225.

39. ACU, núm. 593, còpia del segle XI, núm. 594, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 192r-v, doc. 609; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 926, pàg. 58-59.

justament l'església de Sant Pere, a més a més de fer pràctiques de simonia, tal com havien fet el seu pare i el seu avi, «ut dedisse meam simoniace ad capellanum qualem cumque voluisssem propter pecuniam quam a capellano accepissem sicut anteriores mei pater et avusfecerunt». Advertit pel prevere Adalbert que el seu pare havia estat desposseït dels drets que hi podia tenir, fet que implicava la pena d'excomunicació, «anathematis vinculo», hi renuncià a favor de la canònica de Sant Pere, tot rebent de la institució «unam optimam mulam», equivalent a trenta unces d'or de València.⁴⁰

Els eclesiàstics només tenien potestat en el perdó del pecat. De fet, la major part de la documentació conservada fa referència a donacions tant pietoses com amb dret d'usdefruit, en què la beneficiària és la canònica urgellenca. És evident, però, que aquest monopoli en el perdó del pecat també suposà, davant la por a accedir al més enllà sense redimir les males accions, una gran quantitat de restitucions i donacions de béns patrimonials vers els centres religiosos.

EL CONTROL DE LA JUSTÍCIA I L'ESCRITURA PERMET A L'ESGLÉSIA CONSOLIDAR I ADQUIRIR NOUS DRETS

Segons els testimonis que ens proporcionen les fonts, el *Liber Iudicorum* seguia essent la base de l'ordre jurídic a la segona meitat del segle XI. No en va, en algunes sentències es fa referència als seus articles, encara que també val a dir que no té res a veure amb el que passava a la primera meitat del mateix segle, període molt prolífic pel que fa al nombre de citacions referides al *Liber* en els diferents processos judicials documentats.⁴¹

En tot cas, la utilització de la justícia, tenint en compte que l'Església molt poques vegades perdia un plet, i el domini de l'escriptura, exclusivament en mans dels clergues, foren també claus en l'obtenció per part d'aquesta institució de molts patrimonis en litigi i de diversos drets sobre altres béns.

La segona meitat del segle XI, doncs, ens deixa poques evidències en nombre de processos que culminen en sentències judicials. Un dels pocs exemples conservats en terres d'Urgell és un judici celebrat el 28 de maig de 1097. El motiu de la disputa era una part d'un alou a Somont, de la qual s'havia apoderat injustament Miró Isarn, segons els canonges de Santa Maria, mentre que el primer declarava que tenia l'alou per diverses compres que el seu pare havia fet en aquell lloc i per altres disposicions «per comparaciones quas pater eius indefecerat sive per alias voces». Després que el jutge Guillem Guitart considerés les proves documentals presentades per aquest últim com a «inanes et invalidas», i, al contrari, com a «stabiles et firmas» les escriptu-

40. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, 1, f. 182r, doc. 569; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), VIII (1986-1987), doc. 1164, pàg. 93.

41. Michel ZIMMERMANN, «L'usage du Droit wisigothique en Catalogne du IXe au XIIe siècle: Approches d'une signification culturelle», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX (1973), pàg. 244-247.

res presentades per la canònica, Miró Isarn n'era desposseït a favor del nou bisbe Ot i de la canònica de Santa Maria.⁴²

LA CONVINENÇA: UN NOU MODEL JURÍDIC COM A INSTRUMENT PER A RESOLDRE LES DISPUTES

Davant la crisi de la justícia pública, l'acord privat s'anirà imposant al llarg del segle com a mitjà per a resoldre els conflictes, fonamentalment en tot allò que pertany a l'administració de la societat. Aquest procés donarà lloc a l'aparició d'un nou tipus de document: la convinença.⁴³

El document més antic d'aquesta tipologia que ha arribat a les nostres mans és un conveni entre el comte de Barcelona, Berenguer Ramon I, i el comte Ermengol II d'Urgell, datat, segons A. Kosto, l'any 1021.⁴⁴

Si bé són relativament pocs els documents conservats en la primera meitat de segle XI, són molt nombrosos al llarg de la segona meitat de la centúria. En l'àmbit urgellenc, cal destacar, per la seva antiguitat, la convinença entre el comte Ermengol II i el bisbe Ermengol.⁴⁵

Com a característica pròpia, s'ha d'assenyalar que la majoria de documents d'aquesta mena presenten com a novetat la utilització de la fórmula d'encapçalament del text «Hec est convenientiae...», encara que la paraula *convenientiae* pot aparèixer com a tal ja iniciat el text o inclús al seu escatocol.

Als últims cinquanta anys del segle XI, gran part de les convinences tenen com a protagonista el bisbe Guillem Guifré, que com un senyor territorial va procedir a infeudar castells i esglésies a canvi de la prestació dels pertinents serveis que anomenem feudals. Un dels molts exemples el trobem en la convinença de l'any 1056, feta entre el bisbe i un personatge anomenat Josbert, fill del magnat Guillem de la Vansa, a qui atorgava la tinença de les esglésies de Banyeres i de Fígols a canvi de la prestació de determinats serveis feudals, entre els quals cal remarcar l'obligada participació en host i cavalcada a requeriment del titular d'Urgell.⁴⁶

Els successors de Guillem Guifré també són protagonistes en documents d'aquesta tipologia. Per la seva ascendència pallaresa, farem referència a la protagonitzada pel

42. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 141v-142r, doc. 425; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 1151, pàg. 81.

43. Flocel SABATÉ, «Una nueva estructura política y territorial», a *La feudalización, op. cit.*, pàg. 57.

44. Adam J. KOSTO, *Making Agreements in Medieval Catalonia. Power, Order, and the Written Word, 1000-1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, pàg. 64.

45. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 178, doc. 543; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), IV (1981), doc. 486, pàg. 184-185. Baraut situa en la seva transcripció l'any 1024 entre interrogants com a data del document. D'altra banda, Kosto estableix l'espectre cronològic entre els anys 1011 i 1035; Adam J. KOSTO, *Making Agreements, op. cit.*, pàg. 68.

46. ACU, pergamí original, núm. 438; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), VI (1983), doc. 691, pàg. 71.

bisbe Bernat, cosí germà del comte Sunyer Artau I, i el seu fill, el comte Artau II del Pallars Sobirà. Al document, el comte Artau II del Pallars Sobirà prometia, d'una banda, restituir a Santa Maria d'Urgell l'església de Santa Maria d'Àneu i la vila de Lleret, mentre que, de l'altra banda, el bisbe es comprometia a aixecar l'excomunicació al difunt pare del comte, Sunyer Artau I, i a permetre que el difunt comte pogués ser enterrat en un lloc sagrat. Artau II s'obligava amb una penyora de tres-centes unces a complir el pacte abans de la festa de l'Assumpció, així com a ser un fidel defensor i protector de l'Església al seu comtat.⁴⁷

ELS «PECATS» A REFORMAR PER PART DE L'ESGLÉSIA: LA SIMONIA I EL CONCUBINATGE DELS CLERGUES. EL CONCILI DE GIRONA DE 1068

Tradicionalment, la historiografia ha presentat la reforma gregoriana com una necessitat imperativa per a una Església assetjada per tota mena de vicis tant espirituals com materials en què la pràctica de la simonia i el concubinatge dels clergues estaven a l'ordre del dia en un moment de màxima tensió entre el poder temporal i el papal.

Això no obstant, aquesta reforma suposà per a Roma i per a l'Església en general un ampli pla de reorganització que va fer possible a aquesta institució incrementar encara més el seu poder en una societat estructurada piramidalment, encapçalada per la figura del titular de Roma —i els seus bisbes—, que s'acabarà imposant en l'anomenada lluita de les investidures al poder polític de torn. Aquesta hegemonia arribà a la seva cúspide a començament del segle XIII en la figura del papa Innocenci III (1198-1216), veritable àrbitre de la política en aquells moments i cim del poder pontifici a la Europa medieval.⁴⁸

A les terres catalanes, el punt de partida, o almenys el primer intent d'imposar els criteris de Roma, el trobem en les disposicions preses al Concili de Girona de l'any 1068,⁴⁹ en què es van establir moltes decisions en aquest sentit.

Sens dubte, una de les màximes preocupacions de l'Església era evitar la dispersió del patrimoni, objectiu al qual contribuïa la implantació de la reforma. De tal manera, en aquest concili de 1068, es condemnà la venda de càrrecs eclesiàstics i es prohibí l'herència dels feus, i s'obligà a la mort del donant a tornar-los a la institució eclesiàstica pertinent. En aquesta reunió també s'establí que, com a mínim, una quarta part del delme de qualsevol forma de producció: cultius de cereal o vinya, molins, horts... es reservés per a mantenir els clergues.⁵⁰

47. ACU, pergamí original, núm. 660, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 197, doc. 633; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 1027, pàg. 145-146.

48. Miguel Ángel LADERO, «Pontificado e Iglesia en el siglo XIII», a *Historia Universal*, vol. II, *Edad Media*, Barcelona, Vicens Vives, 1987, pàg. 532.

49. Flocel SABATÉ, «El tema de estudio», a *La feudalización*, *op. cit.*, pàg. 211.

50. Gener GONZALVO, *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994, pàg. 37-38.

El celibat dels membres de la institució eclesiàstica, defensat fermament pels successius papes des de Climent II (1046-1047) al Concili de Sutri de l'any 1046,⁵¹ contribuïa també a evitar la dispersió de patrimoni, ja que, en no poder tenir descendents legítims, als clergues no els quedava més remei que acceptar que els béns havien de persistir dins l'Església, mantenint-se ells com a custodis d'aquest patrimoni.⁵² Al concili gironí s'acordà que aquesta condició fos obligatòria per als clergues, a partir de la condició de lectors, alhora que es disposava que els sotsdiaques i els clergues superiors que tinguessin dona o concubina quedessin reduïts a la condició de laics.⁵³

Pel que fa al titular del bisbat d'Urgell, al *Viage literario a las iglesias de España*, del pare Jaume Villanueva, eclesiàstic i cronista del segle XIX, ja consta que Guillem Guifré mateix assistí a l'esmentat concili.⁵⁴

Al marge de la seva presència en aquesta assemblea, és evident que no es pot considerar aquest bisbe com un defensor de la reforma impulsada des de Roma si tenim en compte, a partir del seguiment dels diferents testimonis documentals, la seva actuació com a màxim responsable del govern de l'Església d'Urgell, especialment pel que fa a les pràctiques habituals de simonia en la provisió dels càrrecs eclesiàstics. Si més no, hem de remarcar que el seu accés a la mitra esdevingué, per la quantitat pagada, el cas més destacable de simonia esdevingut fins en aquells moments al bisbat d'Urgell. No en va, el seu germà Guifré, arquebisbe de Narbona, contrari a les disposicions de Roma i boicotejador del Concili de Girona de 1077-1078, facilità el seu nomenament fent efectiva la ja esmentada xifra de cent mil sous a la comtessa d'Urgell.⁵⁵

En tot cas, cal dir que, al marge de la seva tasca pastoral, la implicació d'aquest bisbe en el procés de feudalització de la societat urgellenca, extensible a la societat catalana del moment, és un fet evident. En aquesta línia, el document en què queden enregistrats els drets i les percepcions que rebia Guillem Guifré al castell de Sanaüja per ús i per dret en constitueix una bona prova.⁵⁶ Per tot això, l'actuació d'aquest bisbe mereix un estudi minuciós i objectiu al marge de qualsevol apriorisme, tot recordant, en aquest sentit, que fou definit per la historiografia marxista, en concret per Pierre Bonnassie, com un «autèntic bandit».⁵⁷ Cal, doncs, tenir sempre molt presents, en aquesta anàlisi, el temps que li va tocar viure i les circumstàncies d'aleshores per tal d'intentar aconseguir una visió del personatge i de la seva obra com més objectiva millor.

51. Hermann KINDER i Werner HILGEMANN, «Imperio Germánico III (1024-1075). Reformas del Papado», a *Atlas histórico mundial*, vol. I, Madrid, Istmo, 1980, pàg. 153.

52. Mauro RODRÍGUEZ, *El celibato, ¿Instrumento de gobierno? ¿Base de una estructura?*, Barcelona, Herder, 1975, pàg. 148-153.

53. Gener GONZALVO, *Les Constitucions de Pau i Treva*, *op. cit.*, pàg. 37-38.

54. Jaume VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. X, València, Imprenta de Oliveres, 1821, pàg. 187.

55. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles XI-XXI», *op. cit.*, pàg. 42.

56. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 174v, doc. 525; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 899, pàg. 29-31.

57. Pierre BONNASSIE, «Una societat en crisi (1020-1060)», *op. cit.*, pàg. 19.

Ben al contrari, respecte a la causa romana, l'elecció del seu successor, Bernat Guillem, al capdavant de la diòcesi sí que va tenir un suport explícit del titular de l'Església de Roma. El pontífex Gregori VII (1073-1085), en una carta de recomanació citada en la dotàlia de l'església de Sant Esteve d'Olius de l'any 1079, es referia al bisbe d'Urgell d'aquesta manera: «Bernardus sancte Urgellensis ecclesie episcopus, catholice et non simoniace in episcopali honore intronizatus et a papa romano apud Roman honorifice ac strenue signatus et unctus».⁵⁸

D'aquesta ofensiva reformista i de la tutela de Roma, en tenim constància en altres textos, un dels quals, per citar-ne només un, és la dotàlia de les esglésies segarrenques de Sant Pere i Santa Maria de Talteüll per part del legat pontífic Amat d'Oleró, datada entre els anys 1077 i 1078.⁵⁹

Arribats en aquest punt i vista la successió del fets, sembla clar que podem considerar que el bisbat de Guillem Guifré marca, almenys en teoria, un punt d'inflexió pel que fa a les actituds dels bisbes urgellencs vers la reforma dins la seva diòcesi.

Però, sens dubte, cal aprofundir en l'estudi de la documentació per copsar el veritable impacte que va tenir al bisbat d'Urgell, ja a partir del Concili de Girona de l'any 1068 i la seva continuïtat nou anys després en un nou concili iniciat a la mateixa ciutat, però conclòs a Besalú i presidit, en aquest cas, pel legat del papa Gregori VII (1073-1085), Amat d'Oleró.⁶⁰

CONCLUSIONS

A manera d'epíleg, cal assenyalar que l'espai de temps que comprèn el present treball, acotat a la segona meitat del segle XI, ha de ser considerat, pel que fa a l'Església del seu temps, com una etapa més dins el progressiu procés de feudalització d'aquesta institució i, per descomptat, de la societat urgellenca. Aquesta gradual transformació va tenir com a conseqüència la consolidació de la seva posició i dels seus drets i a la vegada un intent de reorganització per part de l'Església mateixa a l'empara de la reforma romana, si bé amb un cert retard respecte a altres territoris de l'actual Catalunya, entre altres causes, per la ja comentada oposició del titular de la diòcesi, Guillem Guifré (1041-1075).

De fet, la interpretació de les mateixes fonts documentals apunta, ja per a la primera meitat del segle XII, no tant sols una continuïtat, sinó una progressiva acceleració d'aquests dos processos paral·lels. En aquest sentit, pel que fa a l'Església d'Urgell es multipliquen els exemples que posen de manifest la seva capacitat d'influència i la d'obtenir i ampliar els seus drets a partir d'una sèrie de fets inqüestionables, com eren

58. ACS, núm. 211; ed.: Cebrià BARAUT, «Les actes de consagració d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX-XII), de l'Arxiu Capitular de Solsona», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), 1 (1978), doc. 70, pàg. 148-150.

59. Original perdut. ACU, notícia, LDEU (segle XIII), I, f. 174, doc. 524; ed.: Cebrià BARAUT, «Set actes més de consagracions d'esglésies del Bisbat d'Urgell (segles IX -i XII)», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), II (1979), doc. 2, pàg. 485-486.

60. Jaume VILLANUEVA, *Viage literario, op. cit.*, vol. XI, pàg. 4.

el seu ascendent vers la justícia —rarament la institució perd cap plet—, el seu monopoli en l'ús de l'escriptura i la utilització de l'eficaç eina que l'excomunicació suposava. Aquesta última potestat era exclusiva dels eclesiàstics i adquirida en ser els membres d'aquest grup els únics intercessors entre Déu i l'home. N'és una bona prova és la gran quantitat de documents que fan referència a restitucions de béns patrimonials en benefici de l'Església d'Urgell.

De la mateixa manera, en aquest període queda constància d'un notable increment en la utilització per part dels laics i dels eclesiàstics de l'acord privat i escrit plasmat en forma de convinença, document feudal per excel·lència, com a veritable instrument per donar cobertura legal, ja no tan sols a acords entre parts, sinó també a les diferents disputes que poguessin sorgir, dins un marc on es manifesta un clar detriment dels judicis públics.

Tot i les reticències a la implantació de les disposicions de la reforma romana a les terres d'Urgell, per part del bisbe Guillem Guifré i del seu germà Guifré, arquebisbe de Narbona, arxidiòcesi de la qual depenia aquest bisbat, no cal oblidar que la guspira d'aquesta reforma començà a prendre i a desenvolupar-se a les terres catalanes a partir dels successius concilis de Girona dels anys 1068⁶¹ i 1077-1078.⁶² En l'última d'aquestes reunions, per cert, es reiteraven, ampliaven i endurien les disposicions contra la simonia, fet que demostra, entre altres coses, el poc abast en l'aplicació de les resolucions preses en la de l'any 1068, en què l'objectiu era el d'eradicar aquesta pràctica amb totes les conseqüències que això suposava per a la institució.

Una d'aquestes xacres, com era la subjecció de l'Església als poders laics, no deixaria de ser combatuda des de Roma, especialment per part del gran impulsor de la primera croada, el papa Urbà II (1088-1099). Pel que fa a l'Església d'Urgell, les dues butlles datades els dies 6 i 9 d'abril de l'any 1099 es mostren concloents en aquest sentit. En la primera, el papa, a més de confirmar els drets i els béns de la canònica d'Urgell, la declarava exempta dels poders laics i sota control exclusiu de l'autoritat episcopal.⁶³ En el segon document, el mateix pontífex, a més de confirmar les possessions i els privilegis del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, el declara, ja no tan sols exempt de tota autoritat laica o eclesiàstica, sinó subjecte a la Santa Seu, institució que rebria del mateix monestir, en senyal de reconeixement, un cens anual establert en una lliura de plata.⁶⁴

61. Antolín MERINO i José de la CANAL, *España Sagrada*, vol. XLIII, Madrid, Imprenta de Collado, 1819, pàg. 231-233.

62. Antolín MERINO i José de la CANAL, *España Sagrada*, *op. cit.*, p. 237.

63. ACU, còpia del segle XIII, LDEU, I, f. 16v, doc. 23; ed.: Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *op. cit.*, doc. 1070, pàg. 98-99.

64. ACU, còpia notarial de l'any 1461, Tavèrnoles, núm. 23, còpia perduda del segle XVIII, LBT, f. 18r; ed.: Cebrià BARAUT, «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), XII (1994-1995), doc. 109, pàg. 181-182.